

Наталія Долгіх

старший викладач кафедри державознавства і права
ОРИДУ НАДУ при Президентові України

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ ТА ДЕРЖАВАХ-ЧЛЕНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Публікація присвячена порівняльно-правовому аналізу інституту юридичної відповідальності державних службовців України та деяких держав-членів ЄС, визначені недоліки національного законодавства та правозастосовчої діяльності щодо притягнення державних службовців до юридичної відповідальності, розроблені пропозиції та рекомендації, з урахуванням досвіду найбільш розвинутих країн ЄС, щодо удосконалення інституту юридичної відповідальності державних службовців в Україні.

Ключові слова: юридична відповідальність, юридична відповідальність державних службовців, дисциплінарна відповідальність державних службовців, цивільно-правова відповідальність державних службовців, матеріальна відповідальність державних службовців, адміністративна відповідальність державних службовців, кримінальна відповідальність державних службовців, принципи юридичної відповідальності, функції та цілі юридичної відповідальності.

Nataliia Dolgikh

Senior lecturer of the State Studies and Law Chair of the
ORIPA NAPA under the President of Ukraine

LEGAL LIABILITY FOR CIVIL SERVANTS IN UKRAINE AND THE EUROPEAN UNION MEMBER STATES

The publication deals with the comparative legal analysis of the institute of legal liability for civil servants of Ukraine and some EU member states. The flaws of national legislation and law enforcement activities on bringing civil servants to justice have been defined. The proposals and recommendations for improvement of the institution of legal accountability for civil servants in Ukraine, while taking into account the experience of the most developed EU countries, have been developed.

The formulation of the problem in general:

Comparative legal and state-administrative aspects of reforming the institute of legal liability for civil servants in Ukraine and the member states of the European Union.

The analysis of recent research and publications:

The research of the problem of legal liability for civil servants in Ukraine and the member states of the European Union is represented by the following scientific works by: S. Alekseev, D. Bernstein, S. Bratus, S. Goncharuk, O. Ioffe, O. Kozhevnikov, M. Kozyubra, M. Krasnov, D. Lipinski, M. Malein, A. Skakun, V. Yarkov, M. Faroushkin and others.

Highlighting unresolved parts of a general problem:

Imperfection of legislation on the legal liability for civil servants is characterized by the inconsistency of the provisions of the Law of Ukraine «On Civil Service» with the rules of civil and labor legislation, as well as the lack of effective mechanisms for the out-of-court settlement of disputes caused by damage inflicted by public authorities to citizens and legal entities.

The purpose of the article:

The purpose of this publication is to carry out a comparative legal and state-administrative analysis of the reform of the institute of legal liability for civil servants in Ukraine and the member states of the European Union.

In accordance with this goal, the article provides the solution of the following important scientific problems:

- identifying the problematic issues of bringing civil servants to justice in Ukraine;
- characterizing the main areas of improvement of legislation on the legal liability for civil servants in Ukraine.

Key words: legal liability, civil liability of civil servants, disciplinary liability of civil servants, civil-legal liability of civil servants, pecuniary liability of civil servants, administrative liability of civil servants, criminal liability of civil servants, principles of legal liability, functions and purposes of legal liability.

Постановка проблеми

Порівняльно-правовий та державно-управлінський аспекти реформування інституту юридичної відповідальності державних службовців в Україні та державах – членах Європейського Союзу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

В розробці проблеми юридичної відповідальності державних службовців в Україні та державах-членах Європейського Союзу становлять наукові роботи таких вчених: С. С. Алек-

сеева, Д. І. Бернштейна, С. М. Братусь, С. Т. Гончарука, О. С. Іоффе, О. О. Кожевникова, М. І. Козюбри, М.А. Краснова, Д. А. Ліпінського, М. С. Малєйна, О. Ф. Скакун, В. В. Яркова, М. Х. Фарушкіна та інших.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми

Недосконалість законодавства щодо юридичної відповідальності державних службовців, характеризується неузгодженістю норм Закону України «Про державну службу» з нормами цивільного та трудового за-

© Долгіх Н. П., 2020.

конодавства, а також відсутності ефективних механізмів позасудового врегулювання спорів між органами державної влади громадянами та юридичними особами, внаслідок заподіяння останнім шкоди державними службовцями.

Мета

Метою даної публікації є проведення порівняльно-правового та державно-управлінського аналізу реформування інституту юридичної відповідальності державних службовців в Україні та державах – членах Європейського Союзу.

Згідно з поставленою метою в статті передбачено вирішення таких важливих наукових задач:

- визначити проблемні питання притягнення державних службовців до юридичної відповідальності в Україні;
- охарактеризувати основні напрямки удосконалення законодавства щодо юридичної відповідальності державних службовців в Україні.

Виклад основного матеріалу

Останнім часом в Україні оновлюється система національного законодавства про державну службу, що передбачає комплексне реформування державного управління та створення професійної, політично не-заангажованої державної служби, як передумови демократичних перетворень, запровадження правових, соціальних та економічних стандартів життєдіяльності людини, суспільства і держави. Проте, на жаль, система законодавства про державну службу ще не повною мірою задовольняє потреби суспільства у демократичних перетвореннях, в тому числі в контексті запровадження системи якісних державних послуг.

Безпосередньо функції держави реалізуються державними службовцями, проте адміністративно-правове регулювання їх статусу залишається недосконалим, що стає наслідком підвищення рівня шкідливості для конституційних прав та свобод людини і громадянина, а також інтересів держави в цілому.

Слід констатувати, що адаптація державної служби до стандартів Європейського Союзу зумовлює необхідність як переосмислення цілого ряду теоретичних положень інституту державної служби, так і вдосконалення її правового регулювання. Завдяки підписанню у 2014 році Угоди про асоціацію між Україною та ЄС відбувається вагомий вплив на систему управління і статус державного службовця в Україні.

У контексті зазначеного особливого значення набуває юридична відповідальність державного службовця, яка стає запорукою забезпечення стабільності та престижності державної служби, суворого дотримання вимог щодо політичної нейтральності державних службовців, дотримання законодавства щодо запобігання корупції.

Незважаючи на те, що окремі проблеми юридичної відповідальності державних службовців уже були предметом вивчення вчених різних галузей права, проте комплексного наукового аналізу, з урахуванням досвіду найбільш розвинутих країн-членів Європейського Союзу не провадилося. Окрім того, досить помітними стають небажані тенденції в діяльності органів державної влади, що детерміновано відсутністю науково обґрунтованих підходів щодо визначення юридичної природи правового статусу та такого елемента право-

вого статусу, як юридичної відповідальності державного службовця, структури і змісту цього інституту.

Отже, приведення законодавства України у відповідність до міжнародно-правових норм, належне законодавче визначення юридичної відповідальності державних службовців та її видів – є вирішальним кроком до підвищення ефективності державної служби в інтересах громадянського суспільства та зміцнення держави, підвищення довіри громадян до органів державної влади, підвищення якості державних послуг, які надаються громадянам та раціональне використання державних ресурсів.

На сьогоднішній день в юридичній літературі юридична відповідальність розглядається як відповідальність за минуле (негативний аспект) та за майбутнє (позитивний аспект) [10, с. 55–56]. Так, науковці І. С. Самощенко, М. Х. Фарукшин, які є представниками негативного (ретроспективного) підходу, розглядають юридичну відповідальність у нерозривному взаємозв'язку з правопорушенням, як логічний наслідок порушення правової норми [8, с. 43].

Юридична відповідальність державного службовця – це юридичний обов'язок державного службовця дотримуватися і виконувати в процесі своєї службової діяльності покладені на нього посадові обов'язки, або зазнати несприятливі наслідки особистого, матеріального або організаційного характеру, внаслідок невиконання або неналежного виконання ним покладених на нього посадових обов'язків, які знайшли вираз в формі правопорушення.

З точки зору С.С. Алексєєва, юридична відповідальність – це обов'язок особи зазнати заходів державного примусу, покарання за порушення закону [2, с. 266].

На думку Л. І. Спиридонова юридична відповідальність є мірою державного примусу, яка виражається в негативних наслідках для правопорушника, що настають у вигляді позбавлень особистісного або майнового характеру [11, с. 286].

Щодо винних в порушенні законодавства державних службовців можуть бути застосовані такі види юридичної відповідальності: цивільно-правова, дисциплінарна, матеріальна, адміністративна та кримінальна.

Найпоширенішим видом юридичної відповідальності, який найчастіше застосовується до державних службовців, є дисциплінарна відповідальність.

Встановлено, що згідно з положеннями наукової доктрини, Конституції України та інших законів, виділяють наступні принципи юридичної відповідальності: законності, обґрунтованості, справедливості, гуманізму, своєчасності, невідворотності, презумпції невинуватості особи, права на захист у особи, притягнутої до відповідальності, неприпустимості притягнення до відповідальності за одне й те саме правопорушення два і більше рази. Принципи юридичної відповідальності мають важливе значення для забезпечення єдиних засад формування інституту юридичної відповідальності та його реалізації.

Новим Законом України «Про державну службу», який набрав чинності 01 травня 2016 року, приділена значна увага питанню дисциплінарної відповідальності державних службовців і закріплення норм, які регулюють коло цих відносин, у відокремленому розділі «Дисциплінарна та матеріальна відповідальність державних службовців» [7].

Так, у розділі VIII нового закону «Дисциплінарна та матеріальна відповідальність державних службовців» послідовно викладено такі питання: заходи з забезпечення службової дисципліни, порушення яких становлять підставу застосування дисциплінарної відповідальності; поняття і види дисциплінарних проступків; види дисциплінарних стягнень і порядок їх застосування, з урахуванням переліку обставин, які пом'якшують та обтяжують відповідальність державного службовця; дисциплінарне провадження, з урахуванням окремих його етапів, у тім числі заходи з формування дисциплінарної справи; зняття дисциплінарного стягнення.

Законом України «Про державну службу» визначено, що підставою для притягнення державного службовця до дисциплінарної відповідальності є вчинення ним дисциплінарного проступку – протиправної винної дії або бездіяльності чи прийняття рішення, що полягає в невиконанні або неналежному виконанні державним службовцем своїх посадових обов'язків та інших вимог, установлених цим Законом та іншими нормативно-правовими актами, за яке до нього може бути застосоване дисциплінарне стягнення [7].

Якщо проаналізувати законодавство деяких держав-членів ЄС, то, наприклад, §84 Закону Естонії «Про публічну службу» передбачено, що «дисциплінарним проступком є: 1) умисне невиконання чи неналежне виконання службових обов'язків, у тому числі перебування на службі в стані сп'яніння; 2) умисне заподіяння майнової шкоди адміністративній установі чи винне створення небезпеки виникнення такої шкоди; 3) недостойний вчинок, тобто винне діяння, що суперечить загальноприйнятим нормам моралі чи етичним вимогам, що застосовуються до чиновника, або такий, що дискредитує адміністративну установу чи чиновника незалежно від того, чи вчинене воно на службі чи поза службою» [4].

Обов'язково слід звернути увагу на особливості притягнення державних службовців до дисциплінарної відповідальності в Німеччині. Так, у Федеральному дисциплінарному статуті Німеччини детально регламентовані наслідки невиконання або неналежного виконання державними службовцями покладених на них обов'язків. Державний службовець вважається таким, що вчинив службовий проступок, якщо він винен в порушенні виконання покладених на нього обов'язків. Навіть поза службою, якщо дії службовця істотно зачіпають інтереси його відомства, зокрема впливають на «повагу і довіру до його посади», вважається, що він здійснив проступок. Проте не кожне порушення обов'язків спричиняє за собою застосування заходів відповідальності.

У вказаному Статуті передбачений детальний порядок залучення державних службовців до відповідальності за службові проступки (дисциплінарний процес). Порядок звільнення із служби за проступки (і по інших підставах) передбачений Загальним законом про правове положення державних службовців і Законом про федеральних державних службовців [10].

Закон України «Про державну службу» містить вичерпний перелік дисциплінарних проступків: порушення Присяги державного службовця; порушення правил етичної поведінки державних службовців; невиконання або неналежне виконання посадових обов'язків, актів органів державної влади, наказів (розпоряджень)

і доручень керівників, прийнятих у межах їхніх повноважень; невиконання вимог щодо політичної неупередженості державного службовця; використання повноважень в особистих (приватних) інтересах або в неправомірних особистих інтересах інших осіб; прогул державного службовця (у тому числі відсутність на службі більше трьох годин протягом робочого дня) без поважних причин; поява державного службовця на службі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння тощо [7].

Слушним є те, що у ст. 64 Закону враховано, що підставою застосування дисциплінарної відповідальності державного службовця є також і порушення правил етичної поведінки. Це відповідає п. 13 Додатку до Рекомендації №R (2000) 6 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам Ради Європи про статус публічних службовців у Європі, в якому наголошено на важливості дотримання етичних норм публічними службовцями, хоча вони часто виходять за межі суто виконання службових обов'язків. Законодавче закріплення етичних вимог є нагадуванням про професійну та моральну відповідальність [3].

Таким чином, встановлення дисциплінарної відповідальності за порушення етики поведінки державного службовця підсилює вимоги щодо державного службовця.

Відповідно до статті 66 Закону України «Про державну службу», до державних службовців застосовується один із таких видів дисциплінарного стягнення: 1) зауваження; 2) догана; 3) попередження про неповну службу відповідність; 4) звільнення з посади державної служби [7].

Так, якщо порівнювати з чинним законодавством про працю, яке поширювалося на державних службовців до набрання чинності нового Закону «Про державну службу», перелік стягнень був розширений, а саме з'явився такий вид стягнення як зауваження, а зі ст. 14 Закону України «Про державну службу» (1993 року) залишилося попередження про неповну службу відповідність. Разом з тим, на відміну від попередньої редакції закону, в новому законі відсутній такий вид стягнення як сувора догана. Слушною є також думка про те, що звільнення з посади є винятковим видом дисциплінарного стягнення, яке може бути застосоване за конкретно передбачені види дисциплінарних проступків.

У переважній більшості країн закони передбачають від чотирьох до семи дисциплінарних стягнень. Найбільш поширеними є: попередження або зауваження, догана, затримка підвищення у ранзі на певний строк та звільнення. Проте, є й деякі особливості. Наприклад, у Законі Литви передбачено такий вид дисциплінарної санкції, як сувора догана (стаття 29). У Законі Польщі «Про цивільну службу» у частині 1 статті 107 встановлено сім видів дисциплінарних стягнень, серед яких є стягнення, які обмежують службу кар'єру, зокрема: позбавлення можливості підвищення службового ступеня на період 2 років, пониження службового ступеня цивільної служби, заборона участі в конкурсі на вищу посаду в цивільній службі на період 2 років, заборона зайняття вищих посад в цивільній службі на період від 2 до 5 років. Окремі закони передбачають і грошові дисциплінарні стягнення, наприклад, Закон Чехії встановлює зменшення зарплати на суму до 15

відсотків на строк до 3 календарних місяців (§72), а в §85 Закону про публічну службу Естонії передбачено штраф у розмірі до десятикратного заробітку чиновника. У Законі Естонії також передбачено переведення чиновника на більш низький розряд посадового окладу в межах не більше трьох розрядів на термін до одного року [12, с. 123].

В якості дисциплінарних стягнень, в законодавстві Німеччини встановлені наступні заходи, які застосовуються до державних службовців: догана; грошовий штраф; зменшення окладу; переведення на іншу посаду того ж професійного напрямку, але з меншим основним окладом; звільнення з посади; скорочення пенсійного забезпечення; відмова у виплаті пенсійного забезпечення.

Новелою в Законі України «Про державну службу» є закріплення переліку обставин, що обтяжують або пом'якшують дисциплінарну відповідальність державного службовця. При цьому дисциплінарне стягнення має відповідати характеру й тяжкості вчиненого дисциплінарного проступку та ступеню вини державного службовця.

На думку багатьох вчених створення дисциплінарної комісії сприятиме законності, об'єктивності, відсутності суб'єктивного розсуду в прийнятті рішення щодо дисциплінарної відповідальності й гарантуванню прав державних службовців під час застосування дисциплінарного стягнення. Але пропозиція комісії або подання дисциплінарної комісії мають рекомендаційний характер для суб'єкта призначення.

Дисциплінарна комісія є новим учасником дисциплінарного провадження, хоча законодавству багатьох європейських країн такий суб'єкт відомий, відмінною може бути лише його назва, наприклад, дисциплінарний комітет, комісія, рада.

Так, Законами Болгарії, Польщі і Чехії про службу передбачено порядок формування спеціальних органів для забезпечення об'єктивності і неупередженості вирішення справи про притягнення службовця до дисциплінарної відповідальності – Дисциплінарної комісії (комітету, ради) [12, с. 126–127].

Законодавством Чехії передбачено утворення дисциплінарних комітетів. Відповідно до §74 Закону Чехії «Про службу» очолює комітет державний службовець, який обіймає найвищу службу посаду. Дисциплінарний комітет першого ступеню засновується в установах, де служить щонайменше 25 державних службовців. Якщо ж такий комітет не може бути заснований, то його створюють у вищій службовій установі. Вимога щодо юридичної освіти є характерною і для членів Дисциплінарної ради Болгарії, які призначаються строком на 3 роки.

Законодавством Польщі передбачено утворення дисциплінарних комісій відомств і Вищої Дисциплінарної Комісії Цивільної Служби. Згідно із статтею 110 Закону Польщі «Про цивільну службу», дисциплінарну комісію відомства призначає генеральний директор відомства з числа цивільних службовців цього відомства в кількості принаймні 10 членів і на строк 3 роки. Комісія зі свого складу обирає голову і заступників голови. До складу Вищої Дисциплінарної Комісії входить 15 членів, призначених Головою Ради Міністрів на період 6 років, в тому числі 12 членів, призначених за заявою Начальника Цивільної Служби з поміж служ-

бовців цивільної служби, та 3 члени, призначені через генерального директора закордонної служби з поміж членів дипломатично-консульського персоналу (стаття 111 Закону).

Дисциплінарна комісія відомства розглядає справи в першій інстанції, а Вища дисциплінарна комісія цивільної служби розглядає справи у другій інстанції, тобто апеляції на ухвали дисциплінарних комісій відомств.

Порівняно з раніше чинним законодавством України у питанні про накладання дисциплінарних стягнень збільшився строк, коли державний службовець може бути притягнутий до дисциплінарної відповідальності. Тепер він становить шість місяців із дня, коли керівник державної служби дізнався або мав дізнатися про вчинення дисциплінарного проступку, не враховуючи час тимчасової непрацездатності державного службовця чи перебування його у відпустці, або якщо минув один рік після його вчинення [6, с. 57–58].

Аналіз європейського законодавства, наприкладі Польщі з вищезазначеного питання, дає підстави зробити висновок, що згідно зі статтею 106 Закону Польщі «Про цивільну службу» передбачені більш жорсткі умови застосування дисциплінарних стягнень, оскільки дисциплінарний процес не може бути розпочатий по закінченні 3 місяців від дня отримання генеральним директором відомства повідомлення про порушення обов'язків члена корпусу цивільної служби, а також через 2 роки після вчинення цього правопорушення. Обов'язковою умовою, яка передує дисциплінарному провадженню, є отримання письмових пояснень. Даючи такі пояснення, публічний службовець повинен: викласти факт порушення дисципліни; зазначити причини вчинення дисциплінарного проступку; викласти інші обставини, які пояснюють протиправну поведінку публічного службовця.

Окремою проблемою в Україні залишається порядок визначення відповідача у спорах про відшкодування шкоди, завданої посадовою або службовою особою органу державної влади та порядком стягнення грошової компенсації з Державного бюджету України [5, с. 20–21].

Відкритою також залишається проблема тлумачення матеріальної відповідальності державного службовця за трудовим законодавством та її співвідношення з цивільно-правовою відповідальністю в чинному Законі України «Про державну службу».

Обов'язковим також залишається вирішення питання розмежування в Законі України «Про державну службу» понять цивільно-правової та матеріальної відповідальності державних службовців. Доцільним вважається внести відповідні зміни до розділу VIII вказаного Закону, змінивши назву розділу на «Дисциплінарна, цивільно-правова та матеріальна відповідальність державних службовців».

Недоліками сучасного законодавства в сфері дисциплінарної відповідальності державних службовців в Україні є: категоричність під час встановлення переліку дисциплінарних проступків без зазначення конкретних складів дисциплінарних проступків; наявність банкетних норм в Главі 1, 2 Розділу VIII «Дисциплінарна та матеріальна відповідальність державних службовців» Закону України «Про державну службу»; необґрунтоване віднесення до дисциплінарних стягнень попере-

дження про неповну службову відповідність та догани та ін.

Недосконалість законодавства щодо цивільно-правової та матеріальної відповідальності державних службовців, характеризується неузгодженістю норм Закону України «Про державну службу» з нормами цивільного та трудового законодавства, а також відсутності ефективних механізмів позасудового врегулювання спорів між органами державної влади громадянами та юридичними особами, внаслідок заподіяння останнім шкоди державними службовцями.

Також можна прослідкувати недосконалість кримінального законодавства в сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг та непослідовну політику держави в сфері боротьби з корупцією, що є наслідком негативної оцінки населення антикорупційних зусиль влади.

Висновки

Вирішення проблемних питань, пов'язаних з притягненням державних службовців до юридичної відповідальності вбачається в удосконаленні законодавства, а саме:

- щодо дисциплінарної відповідальності: систематизація норм, шляхом прийняття Дисциплінарного статуту державного службовця з урахуванням досвіду найбільш розвинутих країни ЄС;
- щодо адміністративної відповідальності: зміна порядку розрахунку штрафів як виду стягнення; скасування адміністративної відповідальності державного службовця та встановлення на законодавчому рівні суб'єктом вчинення правопорушення орган влади (як юридичної особи).
- щодо цивільно-правової та матеріальної відповідальності: запровадження інституту добровільного (позасудового) відшкодування шкоди органами державної влади громадянам та юридичним особам, внаслідок заподіяння їм шкоди державними службовцями; внесення змін до розділу VIII Закону України «Про державну службу», з метою вирішення питання розмежування понять цивільно-правової та матеріальної відповідальності державних службовців.
- щодо кримінальної відповідальності: доповнити перелік статей, які передбачають корупційні злочини, та помістити його до розділу XVII КК України «Злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг»; включити до переліку корупційних злочинів ст. 366-1 «Декларування недостовірної інформації» КК України; виключити зі ст. 369-2 КК України «Зловживання впливом» вказівку на Закон України «Про запобігання корупції»; удосконалення діяльності органів у сфері протидії корупції, зокрема НАБУ; використання методів виявлення латентної корупційної злочинності.

Література.

1. Аземша І. Б. Юридична відповідальність: сучасні погляди, дискусії, концепції. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С. 54–57.
 2. Алексєєв С. С. Общая теория права: в 2-х т. Москва: Юрид. лит., 1981. Т. 1. 360 с.

3. Додаток до Рекомендації №R (2000) 6 Комітету Міністрів Ради Європи про статус публічних службовців у Європі. URL: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=340693&Site=CM>.

4. Закон о публичной службе Эстонии. Правозащита в онлайн. URL: <http://pravfond.eu/?p=2160>.

5. Иванов С. О. Особенности судебной практики розгляду цивільних справ з відшкодування збитків коштами державного Бюджету України. *Науковий вісник Національного університету ДПС України*. № 4. 2013. С. 18–26.

6. Плетньова А. Є. Дисциплінарна відповідальність державних службовців: актуальні питання сьогодення. *Вісник ЗНУ. Юридичні науки*. 2016. № 2. С. 56–60.

7. Про державну службу: Закон України від 10 грудня 2015 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.

8. Самощенко І. С., Фарукшин М. Х. Ответственность по советскому законодательству. Москва: Юрид. лит., 1971. 240 с.

9. Скакун О. Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс): учебник. Харьков: Эспада, 2005. 840 с.

10. Современная государственная гражданская служба Германии. URL: http://studme.org/65124/pravo/sovremennaya_gosudarstvennaya_grazhdanskaya_sluzhba_germanii.

11. Спиридонов Л. И. Теория государства и права. Москва: Юрид. лит. 1995. 302 с.

12. Тимошук В. П., Школик А. М. Публічна служба. Зарубіжний досвід та пропозиції для України. Київ: Кокус-Ю, 2007. 735 с.

13. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.